

NEVŞEHİR LAKAPLARINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR

Yrd. Doç. Dr. Zafer YEŞİLÖZ

Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

zyesiloz@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Soyadı kullanılmadan önce işletilen lakaplar zaman içerisinde unutulmaktadır. Ülkemizde dil ve kültür çeşitliliğinin zengin olması, güzel Türkçemize ayrı bir çeşni katmaktadır. Lakapların nesiller boyunca devam etmesi, ailelerin özelliklerini ve köklerini göstermesi açısından önemlidir.

Dilimize Arapçadan geçen ve yerleşen lakap (لقب); kişinin bedensel bir özründen, huyundan, ailevi bir durumundan, yaptığı meslekten dolayı verilen bir sıfattır.

Atalarımızdan kalma lakapları ömür boyu adlarımızın önünde kullanma alışkanlığı, az da olsa, günümüzde de sürmektedir. Yer yer bazı kişiler ve aileler soyadlarından çok, lakaplarıyla anılmaktadır: Aldatmazlar, Gostaklar; Pir Ali, Şih Mustafa vb. Aynı aileden gelmekle birlikte farklı lakaplar taşıyanlar da vardır: Bekdeşler, Topalığsanlar vb. Özellikle küçük yerleşim yerlerinde ise aynı adı taşıyan kişiler, lakaplar yoluyla kolayca tanınabilmektedir: Çam Ali, Dilli Hasan vb. Lakapların bir diğer işlevi de, halkın kendi arasında konuşurken adını hatırlayamadıkları bir kişiyi çağırırken kullanılmasıdır. Bu yolla insanlar ölünceye kadar takma ad denilen lakaplarıyla anılmaktadır.

Nevşehir'de köklü ailelerin kullandıkları lakapların bazıları Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir. 1064 Nevşehir yöresi lakabından 40'ının Derleme Sözlüğü'ne eklenmesi gerekir. Bu lakaplar eski kültürün izlerini taşımaktadır. Bazılarında ses değişimleri olmuştur. Bazıları meslek bildirir. Çalışmanın sonuç kısmında bunlar irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nevşehir ağzı, gelenek, unutulmuş kelimeler.

CONTRIBUTION TO THE DICTIONARY OF COMPILATION AMONG THE NICKNAMES USED IN NEVŞEHİR

ABSTRACT

The nicknames used before the surnames were used are forgotten with the passage of time. The fact that our country has a rich variety of language and culture adds to the flavor of our language, Turkish. That the nicknames have continued for generations is important regarding the roots and features of families.

The words 'nickname' derived from the language Arabic is an adjective given because of his/her job, family, character, physical disability.

The habit of using nicknames in front of our names does exist in our day though not widespread. Some people and families are referred by their nicknames rather than their surnames: Aldatmazlar, Gostaklar; Pir Ali, Şih Mustafa etc. There are people who carry a different nickname though they come from the same family: Bekdeşler, Topalığsanlar etc. People with the same names are easily recognized by their nicknames in small locations: Çam Ali, Dilli Hasan etc. Another function of the nicknames is that people use nicknames when they can't remember the names. This way, people are referred by their nicknames till the end of their lives.

Some of the nicknames used by important families in Nevşehir are not included in the Dictionary of Compilation. 40 of the nicknames out of 1064 used in Nevşehir should be included in the dictionary. These nicknames carry the traces of old cultures. Some of them are associated with professions. These are studied in the conclusion part of the study.

Keywords: Nevşehir dialects, tradition, forgotten words.

1. GİRİŞ

Ağız araştırmalarının temelini oluşturan derleme çalışmaları, Anadolu ağızlarının söz varlığını derli toplu ele alırken günümüzde de önemini büyük ölçüde korumaktadır. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan ve Derleme Sözlüğü olarak tanınan kapsamlı sözlük 232.000 kelime içermektedir. Bu sözlük mahalli kelimeleri içermenin ötesinde Türk dili ile ilgili yapılan ve yapılacak olan çalışmalara da kaynaklık etmektedir. Türk Dil Kurumunun Derleme Sözlüğü'nün 232.000 söz varlığından oluşan biçimini Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü adıyla 25 Mart 2008'de net ortamına taşımasıyla ağız araştırmacıları önemli bir kolaylığa sahip olmuştur.

Asırlarca söz varlığı bakımından büyük öneme sahip Anadolu ağızları ne onun bir yansıması olan lakaplar, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Ağızlarımızda hâlâ gün yüzüne çıkan sözlerle birlikte, henüz ortaya çıkarılmayan pek çok söz bulunmaktadır. Atalarımızın ruh inceliğinden, manevî değerlerinden olan zarif bakış kabiliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan lakaplar, aynı zamanda kullanıldığı dönemle ve bölge ile ilgili meslek isimlerinden kişinin ait olduğu boy, soy, aşiret veya geldiği yer ile ilgili bilgileri yansıması bakımından da önem arz etmektedir.

2. NEVŞEHİR LAKAPLARI

Orta Anadolu'nun hızla gelişen ve turizme oldukça elverişli ili Nevşehir, tarihî, kültürel yapısıyla renkli bir görünüme sahiptir (Doğan 2009: 237).

Nevşehirli olmam, yörede kullanılan ve unutulmaya yüz tutmuş kelimeleri bilmem, Derleme Sözlüğü'nde olmayan kelime ve lakapları derlemek ve kaybolmasını engellemek, benim için önemli bir vazife

olmuştur. Makalede, yöre halkı tarafından kullanılan ve sözlüğe geçmemiş kelimeler ve lakaplar yanında, sözlükte farklı anlamda kullanılan kelimelerin sözlüğe geçmemiş anlamları da katkı olarak sunulmuştur.

Bu alandaki çalışmalar, mezar taşlarında yer alan lakapların incelenmesiyle daha da artacaktır.

3. NEVŞEHİR LAKAPLARINDA GEÇEN FAKAT DERLEME SÖZLÜĞÜNDE BULUNMAYAN KELİMELER

Abil: Farsça 1) april, hayvanların otlatmaya çıkarıldığı nisan ayı. 2) Nisan ayında hayvanlara verilen ot. 3) Hayvanlara bakan kişi.

Acış: Küs, dargın. *A-cı-ş* > *aciş*. “ş” sızıcı ünsüzü gerileyici benzeşmeyle *ı* > *i* ünlü değişmesine uğramıştır.

Andın: Gururla yürüyen. Eski Türkçede beylerin hizmetçisi (*Divânü Lâgat-it-Türk* IV: 25). Oradan anlam değişmesiyle “beyine güvenerek gururlanan” anlamını alır. Yöremizde de gururla yürüyen demektir.

Cıdcama: İkide bir pencereye, cama çıkan; cırt tabiat taklidi ses, hızlı hızlı hareket tekrarı gösterir. Titrek *r* sesi düşmüştür: *cirt* > *cid*, *cid+cam+a* burada fiil düşerek cümle isimleştirilmiştir.

Cırlı: Zayıf ve hastalıklı olan; *cır+ı-l*, *-l* ekiyle fiilden isim yapılmış. *Cırmak* fiili, Derleme Sözlüğü’nde bulunmamaktadır.

Cırrık: *Cır+ı-* “ishal olmak”. *Cır-* tabiat taklidi ses. *Cırrık*, ishal yüzünden zayıflamış. *-k* ekiyle fiilden isim yapılmış. Bu kelime Derleme Sözlüğü’nde bulunmakta fakat buradaki anlamı yer almamaktadır.

Cilez: Olgunlaşmamış, ham; gerilek benzeme yoluyla *l* ünsüzü ötümlüleşmiştir; *çile* > *cile-* (*Derleme Sözlüğü* III: 12) *çile-z*. *-z* artık Türkiye Türkçesinde canlı olmayan eski bir ek: *semi-z* gibi.

Çat: Çok soğuk; tabiat taklidi ses. Örnek: Hava dün çat ayazdı.

Çilo: Ufak çömlek; çömlek yapımında kullanılan “çil” toprağı kelimesi üzerine “oğlu” getirilerek kısaltılmıştır. *Çil* “bir toprak çeşidi”, *o* sesiyle genişletilmiş. *Çil+oğlu* > *çilo*; *+o* ise *oğlu* sözcüğünün kısaltılmış şeklidir.

Çitiz: Titiz; standart ağızda yoktur. Lakap olduğu için ön seste böyle bir düzensiz değişme görülmüştür.

Çönter: “beceriksiz kişi”; *çönt* “beceriksiz”, *er* “kişi”.

Dabudu: Dengesiz, düzensiz koşan. Tabiat taklidi ses.

Dımbıl: Kızma sözü. Taklidî seslerde kullanılır: *to-(m)+bul* gibi. Yansıma kelime (Zülfikâr 1995: 429). Budala. Yansıma kelime (Zülfikâr 1995: 502).

Dırav: *Dır* “gevezelik”. *Dırdır*, fiil grubundan gelmiş olabilir. Örnek: *Dırdır* edip durmak.

Duduk: Dudu kuşu gibi öten, çok konuşan; +*k* küçültme ekiyle genişletilmiş (Korkmaz 2005: 18).

Gımır: Aceleci, ani davranan; kımıl > gımır, k > g ötümlüleşmesi l> r ünsüz değişmesi (Zülfikâr 1995: 477).

Gım: Bıçağın kını; k > g ünsüz değişmesi, ötümlüleşme olmuş.

Gırrıç: Gır, kibirli kimselerin lakırtısı. *Gır+ı-ç* “kibirli” (Zülfikâr 1995: 477).

Hallav: Ar. *havla* > *hallav*. Ünsüz ikizleşmesi, ünlü ünsüz yer değiştirmesi.

Irahman: Yavaş yavaş yürüyen. Ar. *Rahvan* > *rahman*, -m- > -v- değişmesi ile rahman, sonra titrek r sesinin önüne ı ünlüsünün gelmesi.

İbi: Şaşkın, aptal, düşünceli, efkârlı. *i+bi*, şaşma bildiren ünlem (Çağbayır 2007: 2072).

İksifi: Çevresindekilerle iyi geçinen; ig “hastalık, çürük, bozuk” (Gabain 1988: 274), siftli “seçmek, aralarından iyisini seçmek”. *İgsiftli* > *igsifi*, kelime başı f, t seslerinin düşmesiyle büzüşme oluşmaktadır. Hak edenleri, iyi olanları seçen, adaletli, iyi kişileri seçen.

Kılır: Kötü, çirkin; *kıl-ı-r*, budakları kürdan olarak kullanılan bodur, sevimsiz bitkiye benzetmeyle, mecazi anlama geçmiş bir ifade.

Kımıf: Kırık “sormak, istemek”. *Kımık* > *kımıg* > *kımıv* > *kımıf*, süreklileşmeyle f sesi olmuştur.

Koten: *Kö-* “yükselmek”, *kö-t* “yükseklik”, boyu uzun. *Köt-e-gen* > *köten* “yükselen, uzayan, eklenen” (Çağbayır 2007: 2803).

Lapaz: Dikkatsiz, özensiz; *lap* ses yansımali kelime, *lap+az* çıplak ayakla veya büyük ayakkabıyla yürürken ses çıkaran (Zülfikâr 1995: 554).

Mamav: *Mam-av*, 1680’de Türkçeye girmiş. *Mam* “anne”den *mama*. *Mama-k* “hazır yiyici, tembel” > *mama-g* > *mama-v* (*Derleme Sözlüğü IX*: 3114). Ses, süreklileşerek v’ye dönüşmüştür.

Merden: Yiğit, mert; Far. *merdân* > *merden*.

Miyenci: Far. *meyân* “orta”, *meyân+ci* > *miyenci*. *Miyândar* > *miyen+ci* “hayvan ticaretinde arabuluculuk yapan”. Ünlü değişmesi (a > e) ve ek değişimi olmuştur.

Nalça: Ayakkabı malzemesi. *Nalça* > *nal+ça*, *nal* kelimesinden +ça eşitlik eki ile türemiş olabilir.

Navrıbozuklar: Nevir (*Derleme Sözlüğü IX*: 3248) “biçim”, nevirsiz “çirkin yüzlü”, *nevir* > *navır* şeklinde ünlü değişmesine uğramıştır.

Günlük hayatta nevre dönmek / nevre bozulmak; sinirlenmek, aklı başından gitmek anlamında kullanılmaktadır.

Ötcük: Çok konuşan; *öt-cük* (*öt-* fiili, *-cük*) yanlış analogi. İsimden isim yapma eki, fiil köküne getirilmiş. (*öt-üg+cük* > *ötcük*, *öt-* fiilinden –g fiilden isim yapma eki ile türemiş ve isme küçültme eki +*cük* gelmiş olabilir.

Pastan: Paslı, lekeli olan anlamında.

Samut: Beceriksiz, uyuşuk; Arapça *samit*'ten “sessiz” ilerlek benzeşme ile *i*, *u*'ya dönüşmüş. Bölgemizde anlam genişlemesi olmuş.

Saylah: Yassı, ince cingi taş; *sayla-k* > *say-la-h*. *say* “düz tabaka şeklinde yassı taş”. *sayla-* “seçmek, ayırmak” anlamındadır. Fiilden isim yapma ekiyle (-k) ortaya çıkmıştır.

Sifli: Ağıranlı; *sif* “kir”, *sifli* “kirli” Derleme Sözlüğü ekinde “kirli, pasaklı” anlamında yer almaktadır. *Sif*, bir kınama, eleştiri sözüdür. Arapça “süfli”, “aşağılık, altta olan” anlamındadır. Ses değişikliğine ve anlam kaymasına uğramıştır. Yöremizde “*siflenmek*” örneğinde ağıranlı olmak anlamındadır.

Tıplamaz: Sesi soluğu çıkmayan, tembel. *Tıp+ıl-* > *tıpl+a-* taklidi kelime, +(ı)l isimden isim yapan, yansıma kelimeler üzerine gelen ek, yaşıl gibi. *ta-* isimden fiil yapan ek. –maz sıfat fiil eki.

Uzгур: Eli işe yatkın; *u-* “bir şeyi yapabilmek, muktedir olmak”, *-z* fiilden fiil “akıllı olmak” anlamındadır. *-gur* fiilden isim yapma eki. Yaşar Çağbayır'ın sözlüğünün 5021. sayfasında “*uzgör*”den “*uzgur*” olmuştur.

Yağap: Sıcakkanlı insan; bazı Türk lehçelerinde görülen ekin geniş ünlülü şekillerinin görülmesi A. Gabain'de *yağ-(a)-p* şeklinde, *-p* nadiren kalıcı isimler yapar.

Zöbel: Yüzü yuvarlak olan; *zöbe* “oval” +l isimden isim yapma eki. Anadolu ağızlarında kullanılan söbü, söblek gibi kullanımlar vardır. Kelime başındaki *s*'nin sedalılılaşması ile *s* > *z* dönüşmesi olmuş ve *söbe* > *zöbe* olmuştur. *Soba* > *zoba*, *sopa* > *zopa* örneklerinde olduğu gibi. *-l* ise mana pekiştirici enklitik olabilir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere, 1064 Nevşehir lakabından 40'ı Derleme Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Bunlardan abıl, acış, andın, cırıl, cırrık, cıdcama, çitiz, çönter, dabudu, dımbıl, duduk, gımır, gırrış, ırahman, ibi, iksifi, kılır, koten, lapaz, mamav, ötcük, samut, sifli, tıplamaz, uzgur, yağap, zöbel (27) kişilerin özelliklerini veya ruh hâllerini ~ karakterlerini; cilo, gın, nalça, saylah (4) alet ve edevat; neccar, miyenci (2) meslek adı ile alakalıdır. Acış, cilez, cıdcama, çilo, çitiz, dımbıl, hallav, gımır, gın,

ırahman, iksifi, kınf, koten, mamav, merden, miyenci, pastan, samut, saylah (19) sözcüklerinde ise ses değişimleri görülmüştür.

İşaretler:

- //: Sesi gösterir.
- : Fiili gösterir.
- +: İsmi gösterir.
- >: Açık tarafı kaynak dili gösterir.
- (): İhtiyari ses veya eki gösterir.
- Ø: Eriyen sesi gösterir.

KAYNAKÇA

- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Gramer (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1993). C. III, IX. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. (1991). C. IV. (Çev.) Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1998). C. 1-2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikâr, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.